

УДК 81'255.4'373

Сітко А. В., Струк І. В.

**КОМУНІКАТИВНЕ НАВАНТАЖЕННЯ РИТОРИЧНИХ ЗАПИТАНЬ
(НА МАТЕРІАЛІ АНГЛОМОВНОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ)**

Стаття присвячена дослідженню комунікативної складової частини риторичного запитання та його структури в англійській мові. У роботі проаналізовано ступінь комунікативного навантаження риторичних конструкцій серед інших типів питальних речень.

Ключові слова: інтерогативні конструкції, комунікативна семантика, розповідне речення, риторичне запитання.

Сітко А. В., Струк І. В. Коммуникативная нагрузка риторических вопросов (на материале англоязычной художественной прозы). – Статья.

Статья посвящена исследованию коммуникативной составляющей риторического вопроса и его структуры в английском языке. В работе проанализирована степень коммуникативной нагрузки риторических конструкций среди других типов вопросительных предложений.

Ключевые слова: интеррогативные конструкции, коммуникативная семантика, повествовательное предложение, риторический вопрос.

Sitko A. V., Struk I. V. Communicative loading of rhetorical questions (based upon the English literary prose). – Article.

The given article deals with the investigation of the communicative constituent of the rhetorical question and its structure in the English language. The degree of communicative loading of rhetorical questions among other types of interrogatives is being analyzed in the article.

Key words: interrogative constructions, communicative semantics, declarative sentence, rhetorical question.

Певним етапом у побудові аргументації, що формує модель світу слухача, бажану для мовця, є риторичне запитання, яке «підказує» адресату певну ідею, змушує слухача додумати й сформулювати для себе те, що не сказано до кінця. Саме через ці особливості риторичні запитання є механізмом, який здійснює мовленнєвий вплив і володіє потужною потенцією діалогізації.

Історія розвитку мовознавства налічує численні спроби дослідити речення в комунікативному аспекті як інтенційний засіб мовленнєвого спілкування. Вагомий внесок у вирішення зазначеної проблеми був зроблений у роботах Дж. Садока (1974), Н.М. Лисенкової (1989), В.Г. Адмоні (1994), Л.В. Чайки (1998), С.Г. Шабат-Савки (2001), І.Б. Шатуновського (2004), Т.В. Бурмістенко (2013) та інших учених, котрі досліджували мовний складник мовленнєвого акту в контексті комунікації. Проте наразі дослідження в цій галузі не висвітлюють проблему комунікативного навантаження окремих мовних складників мовленнєвого акту. Особливий інтерес викликають питальні речення, які здатні відображати найбільш широкую гаму об'єктивних і суб'єктивних значень, що мають високу комунікативну мобільність і можуть охоплювати цілі групи смислів, традиційно пов'язаних з іншими комунікативними типами висловлювань. Це дозволяє розглядати їх не просто як речення, які реалізують пізнавальні комунікативні інтенції мовця, але як формально-синтаксичні єдності, що виконують у мовленні окремі функції.

Таким чином, виникла потреба дослідити риторичне питальне речення англійської мови не лише як певний структурний конструкт, але й із позиції функціонування комунікативних засобів, які пов'язані з вивченням процесів комунікатив-

ної взаємодії, адже «дві різні мови, навіть попри часткову схожість у граматиці чи лексиці, уявляють одну й ту ж реальність у різних площинах, за правилами, установленими їхнім власним світоглядом» [7, с. 89]. Тому фактори успішності мовленнєвої діяльності, збалансованості мовленнєвих тактик мовця та слухача, відповідності формально-синтаксичної структури виловлювання комунікативним інтенціям суб'єкта мовлення мають призвести до моделювання ідеальної мовленнєвої діяльності з мінімальними відхиленнями від тексту повідомлення.

Дослідження висвітлює проблему комунікативного складника риторичного запитання та його структури. Завдання роботи – визначити ступінь комунікативного навантаження риторичних конструкцій серед інших типів питальних речень.

Неоднорідність мовного соціуму, зумовлена історичними та соціокультурними факторами, визначає існування різних мовних форм, що в межах єдиного мовного континууму мають певні лексичні, фонетичні та граматичні відмінності. На думку С.І. Сидоренка, існування національних і територіальних варіантів мови, регіональних і соціальних діалектів зумовлює можливість виникнення непорозуміння у спілкуванні, що вимагає нейтралізації таких комунікативних проблем [5, с. 221].

Через загальну багатоаспектність мови мовленнєва комунікація містить багато аспектів, в яких виражаються досить різні сторони когнітивно-духовного життя людини. Кожен із цих аспектів утворює низку типів висловлювання, а саме: 1) аспект психологічного становлення мовленнєвої комунікації; 2) аспект призначення мовленнєвої комунікації; 3) аспект складу учасників мовленнєвої комунікації; 4) аспект рольового роз-

поділу серед учасників мовленнєвої комунікації; 5) аспект просторового співвідношення між учасниками мовленнєвої комунікації; 6) аспект тематичного змісту мовленнєвої комунікації; 7) аспект видів фіксування висловлювання; 8) аспект структурної побудови висловлювання [1, с. 12].

Комунікативний підхід до розгляду речення дозволяє стверджувати, що в ситуації спілкування всі комунікативні типи речень (розповідні, питальні, спонукальні) можуть передавати безкінечну кількість варіацій і відтінків комунікативних намірів залежно від мети й специфіки конкретної ситуації спілкування. Структурно-граматична будова запитання зазвичай визначається комунікативною інтенцією адресанта. Проте між інтенцією та формальною організацією питального речення є неоднозначна відповідність, чим пояснюється існування синтаксичної омонімії та багатозначності синтаксичних конструкцій [4, с. 8].

Комунікативний намір адресанта визначає конотацію інтерогативу, впливає на можливу очікувану відповідь. Питальна конструкція, як і інша одиниця мовлення, може відтворювати внутрішній стан, в якому знаходиться адресант, наприклад:

“Was there some subtle affinity between the chemical atoms that shaped themselves into form and colour on the canvas and the soul that was within him?” (13, 60).

На питання можуть накладатися різного роду додаткові відтінки та нюанси, що безпосередньо не стосуються відтворення такої структури; запитуючи, адресант керується конкретними намірами, а саме: спонукати співрозмовника до вступу в ситуацію мовленнєвого спілкування, тобто відповісти на запитання, надати адресантові ту чи іншу інформацію щодо проблеми, яка його цікавить, підтвердити свою точку зору і т. п. Але в той же час адресант по-різному ставиться до очікуваної відповіді, що відображається у формі інтерогативу.

Питальне речення розглядається в комунікативному аспекті як інтенційний засіб мовленнєвого спілкування, що використовується мовцем із метою здійснення своїх комунікативних намірів. У зв'язку із цим Л.В. Чайка вважає за необхідне досліджувати питальні висловлювання як складову частину мовленнєвої стратегії адресанта, тобто «як низку мовленнєвих тактик, спрямованих на досягнення комунікативної мети» [8, с. 14].

Оскільки англійські інтерогативи є синтаксичними одиницями певного комунікативно-функціонального типу, який здатний не лише задовольняти пізнавальні наміри мовця, а й передавати прагматичні смисли інших типів модально-інтенційних висловлювань [6, с. 7], уживання питальних конструкцій для вираження непитальних значень здійснюється за рахунок нівелювання питального значення, котре відступає на другий

план, оскільки питальні речення можуть використовуватися для відтворення широкого спектру комунікативних функцій. Питальне значення повністю не зникає завдяки тому, що воно закріплене в структурі речення. Різноманіття комунікативних намірів настільки велике, що в окремих випадках питальна форма речення, незалежно від того, як передається в ньому значення питальності – порядком слів, питальною інтонацією чи наявністю лексеми – передає не запитання, а твердження. Тому ідентифікація й інтерпретація комунікативного наміру стає можливою лише при врахуванні багатьох складників, що створюють широкий контекст. Навіть найбільш очевидні комунікативні наміри, наприклад, спонукування, стають зрозумілими лише в загальному контексті ситуації спілкування: *“– I have not seen you for ages. But I suppose you will be back soon? – No: I am going to be out of England for six months” (13, 65)* (комунікативна інтенція – спонукування: «Повертайтеся незабаром»).

Передача непитальних комунікативних смислів значною мірою характерна для питальних речень із прямим порядком слів. Такі речення, зберігаючи питальну інформацію, за своєю семантикою близькі до повідомлення, оскільки зорієнтовані не стільки на отримання інформації від співрозмовника, скільки на її передання. Тоді, коли мовець не бажає відкрито показувати свої наміри та намагається опосередковано впливати на слухача, він вибирає структури з непрямым смислом як зручний, тактовний і гнучкий засіб комунікації. Комунікативна інтенція, що міститься в такому висловлюванні, завдяки питальній інтонації визначає все висловлювання як питання, а не ствердження. Наприклад: *“You insist on knowing, Basil? – He asked in a low voice. – Yes” (13, 63)*. Як видно з прикладу, питальне речення містить імплікацію сумніву, яка передається в завуальованій формі.

Інтерогативи, у яких комунікативна функція переконання почасти передається структурами з прямим порядком слів, містять більшу міру впевненості мовця в правильності свого припущення про можливість отримання відповіді, яка очікується чи підтверджується. У більшості випадків питання такого типу характеризується тим, що передає бажання мовця отримати саме відповідь-підтвердження. Ставлячи таке питання, мовець ґрунтується на знанні попередніх відомостей, але обов'язково очікує їх повторного підтвердження від співрозмовника. Наприклад: *“– The prosecutor was reading, was he? inquired Fang, after another pause. – Yes, – replied the man. – The very book he has in his hand” (13, 93)*.

Найбільш частотною комунікативною функцією питального речення є запит інформації. Комунікативна настанова таких речень досить однозначна. У ній неможливо виокремити якісь додаткові

комунікативні смисли. У решті типів комунікативних настанов, за винятком комунікативної функції переконання, досить легко визначаються супутні комунікативні завдання, які коливаються в досить широкому діапазоні й інколи містять протилежні інтенції.

Реалізація комунікативної функції потребує наявності різного типу контексту. Запит інформації, який є універсальною функцією питального речення, потребує для своєї реалізації мінімального контексту, як і комунікативна функція спонукання, наприклад: “– *You won't forget?* – *No, of course not,* – *cried Dorian*” (15, 15). Її неважко ідентифікувати. Проте для визначення інших комунікативних функцій необхідний більш розширений контекст.

Використання питальних конструкцій для вираження непитальних значень здійснюється на основі нейтралізації питальної семантики, яка переходить на конотаційний рівень. У невласне-питальних реченнях комунікативний намір мовця є асиметричним до питальної форми. Адже це не запит про необхідну інформацію, не чітко визначена апеляція до конкретного адресата з метою заповнити інформаційні лакуни в знаннях, не прагнення автора запиту задовольнити власну когнітивну цікавість; це експресивне ствердження / заперечення, спонукання, емоції чи оцінка, засіб підтримання контакту чи активізації уваги співрозмовника. Однак питальне значення не зникає й не витісняється повністю непрямим через те, що воно зосереджене в самій структурній схемі інтерогативу.

Яскраво виражений прагматичний характер репрезентують питальні структури, які містять запит як засіб підтримання контакту, перевірки й активізації уваги співрозмовника. Питальна форма є важливим стилістичним прийомом, який спеціально використовується мовцем як засіб зосередження й активізації уваги співрозмовника з метою впливу на його волю й уяву [10, с. 10].

Якщо говорити про риторичні питання, то необхідність у виконанні цими реченнями своєї основної функції відпадає, і постає проблема комунікативності таких мовних конструкцій, тобто варто з'ясувати, чи є риторичні запитання носіями комунікативної функції, якщо, на думку багатьох, вони не несуть «нової» інформації. Але такі питання, по-перше, повідомляють слухачеві інформацію про зацікавленість мовця в певному об'єкті, наприклад, у людині чи предметі, діях чи властивості, певних подіях, у їхньому часі та місці; по-друге, про рівень знання предмета мови особою, що говорить. Тому запитання, нехай і риторичне, є інформативним навіть для слухача, тобто функція комунікації в ньому все ж реалізується. Подвійний характер спілкування шляхом постановки запитань дозволяє говорити про осо-

бливу питальну функцію, що є вторинною, але не менш важливою, ніж базова – комунікативна, наприклад: “– *Of course it has moved,* – *said he.* – *Am I such a farcical bungler, Watson, that I should erect an obvious dummy and expect that some of the sharpest man in Europe would be deceived by it?*” (14, 68).

Матеріали дослідження Н.М. Лисенкової дозволяють стверджувати, що в плані побудови риторичні (псевдопитальні) речення виявляють лише одиничні відхилення від нейтральної норми. Навіть у розмовній мові, що санкціонує будь-які форми побудови речень, дуже невелика кількість псевдопитань, що відрізняються неповнотою чи надлишковістю, оскільки колокваційна специфіка псевдопитальних речень міститься не стільки в особливостях конструкції речення, скільки у відході від властивого структурі нейтрального значення [3, с. 7]. Для риторичних запитань характерне насамперед розходження між формою й ілюкутивною функцією, оскільки їх основною метою є все ж інформативна – передача повідомлення. Різниця між риторичним запитанням і власне запитанням визначається в плані змісту відповідним контекстом, ситуацією й інтонацією. Одне й те саме питальне речення залежно від контексту може виражати свої первинні чи вторинні функції, а це, безперечно, свідчить про синтаксичну полісемію питального речення.

Невласне-питальні висловлювання характеризуються невідповідністю комунікативного навантаження питального речення його граматичній структурі. Зокрема, риторичне запитання одночасно реалізує два синтаксичні значення: значення запитання й значення повідомлення (ствердження / заперечення). Питальна форма надає висловлюванню ствердного емоційно-експресивного забарвлення, наприклад: “*Mere words! Was there anything so real as words?*” (15, 10).

Риторичні запитання, які реалізують емоційно забарвлене заперечення, досить поширені в розмовному мовленні. У реченнях такого типу акцентується категоричність заперечення, неможливість, усезагальність і безумовність ситуації, оскільки питальні речення здатні викликати в адресата мовлення оцінне ставлення до об'єктів дійсності [6, с. 3]. Емоційно-заперечні риторичні запитання містять приховане модальне значення заперечення, негативну оцінку того, що відбувається, чи протест проти висловленого співрозмовником, наприклад: “*My chance had come at last! Knowing what I did, was it not certain that Colonel Moran had done it?*” (14, 71). Риторичні метакомунікативні запитання іноді не потребують відповіді, головним їхнім призначенням є утримати увагу аудиторії й створити емоційне напруження. Вони підсилюють вплив сказаного на адресата, виступаючи експресивним завершенням думки.

Питальні за формою речення, які передають непитальне значення, так звані риторичні запитання, активно використовуються в діалогах із метою вираження негативних оцінок і суджень, як засіб своєрідної мовленнєвої агресії, спрямованої проти співрозмовника. Таке вживання особливо характерне для розмовно-побутового дискурсу. Ідеться про такі запитання, як наприклад: *"You will not? Than I must do it myself, – said the young man"* (14, 69).

Такі запитання досить продуктивні й у політичному дискурсі, оскільки «із прагматичного погляду мова влади – це мовленнєве оформлення тексту, загальна риторика й ідеї, заковані в мовний знак; але вибір мовних засобів і собі має вплив на свідомість реципієнта» [11, с. 91], і в розмовному мовленні. Риторичні запитання традиційно розглядаються досить спрощено. Зазвичай указується, що вони виражають експресивно забарвлене твердження або заперечення, часто додається, що риторичне запитання характеризується «полярністю», позитивне за формою запитання виражає заперечення, а заперечне – ствердження [9, с. 25], наприклад: *"I wonder that my very simple stratagem could deceive so old a shikari, – said Holmes. – It must be very familiar to you. Have you not tethered a young kid under a tree, lain above it with you rifle, and waited for the bait to bring up your tiger?"* (14, 69).

У якості риторичних можуть уживатися такі інтерогативи, котрі є реакцією на попередні ланки дискурсивного ланцюга, проте, як і кожне питальне речення, вони мають на увазі продовження цього ланцюга – відповідь на запитання. Риторичне запитання може бути саме по собі як стверджувальним, так і заперечним (поняття «полярності») [10, с. 19–37].

Такі структури можуть уживатися також в іронічному значенні. У цьому разі ситуація з полярністю ускладнюється. Як відомо, іронічне висловлювання можна зрозуміти як протилежне його прямому значенню, тоді як риторичні запитання самі по собі розуміються як протилежні прямому значенню пропозиції, що міститься в них. Окрім осуду, до складу семантичного комплексу зазначених структур дуже часто в тому чи іншому вигляді входить спонукання. Це навіть логічно витікає з наявності компоненту осуду дій чи слів, оскільки осуд дій (або бездіяльності) імплікує спонукання зупинити виконання цих дій (або навпаки, виконувати якісь дії, залежно від того, засуджується дія чи бездіяльність), наприклад: *"You will have tea, of course, Dorian? And so will you, Harry? Or do you object to such simple pleasures?"* (15, 14).

Саме наявність у реальному дискурсі риторичних запитань, що характеризують «тих, хто засуджує» (від легкого глузування до різкого обурення), робить такі речення формою мовної агресії

[9, с. 21]. Риторичне запитання – це майже завжди докір або навіть зневага на адресу співрозмовника. Остання обумовлює те роздратування й неприйняття, котре викликають зазначені речення в тих, хто піддається агресії у формі риторичного запитання, особливо тоді, коли адресат розцінює осуд як неправомірний, а саме питання – як демагогічне. Демагогічне вживання аналізованих структур має місце тоді, коли в адресанта через уживання риторичного запитання виникає уявлення про безглуздість, недоцільність слів чи дій адресата, коли ці слова чи дії в дійсності не є такими: *"– What! What! – he cried. – Did she say that to me? Did you hear her, Eliza and Georgiana? Won't tell her mama?"* (13, 21). Звичайно, межа між демагогічним і недемагогічним уживанням риторичних запитань часто хитка й умовна: те, що адресант може вважати правомірним осудом і насмішкою, адресат – неправомірним і демагогічним. Складники емоційного осуду зникають у роздумах, що стосуються потенційних, можливих у майбутньому дій адресанта, адресата або третьої особи, наприклад: *"But this murder – was it to dog him all his life? Was he always to be burdened by his past? Was he really to confess? Never. There was only one bit of evidence left against him. The picture itself – that was evidence. He would destroy it. Why had he kept it so long? Once it had given him pleasure to watch it changing and growling old. Of late he had felt no such pleasure"* (15, 256).

Риторичні запитання є вагомим маніпуляційним механізмом і, не будучи частиною діалогу, мають за мету не відповідь, а звертання до аудиторії та підсилення імпліцитного твердження. Риторичне запитання здатне привернути увагу до тієї інтенції, яка наразі перебуває в центрі уваги мовця, і вплинути на формування емоційного ставлення до неї. А основним фактором його аргументативного впливу є категорія комунікативно-прагматичної настанови. Як стверджує Т.В. Бурмістенко, риторичне запитання дозволяє імпліцитно нав'язати свої знання й уявлення слухачеві, у якого виникає ілюзія про власні умовиводи, що спричиняє формування не аналітичного, а автоматичного мислення [2, с. 19].

Отже, риторичне запитання як універсальний функціональний тип синтаксичних одиниць має диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) і розповідних речень (значення повідомлення). Такі конструкції є одним із найяскравіших проявів функціональної транспозиції й результатом формально-семантичних співвідношень питальних і розповідних речень. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в поглибленому вивченні лінгвістичних засобів і стилістичних фігур для вираження наміру мовця в художньому мовленні та здійснення аргументативного впливу на адресата.

Література

1. Адмони В.Г. Система форм речевого высказывания / В.Г. Адмони. – Санкт-Петербург : Наука, 1994. – 154 с.
2. Бурмістенко Т.В. Риторичне питання як механізм аргументативного впливу в офіційній промові / Т.В. Бурмістенко // Проблеми семантики слова, речення та тексту: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. лінгв. ун-т / відп. ред. Н.М. Корбозерова. – Вип. 30. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2013. – С. 14–19.
3. Лисенкова Н.Н. Псевдоупитательные высказывания в английской разговорной речи : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Н.Н. Лисенкова. – Горький, 1989. – 21 с.
4. Саидова М.С. Коммуникативная функция вопросительного предложения в современном английском языке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / М.С. Саидова. – Одесса : ОГУ, 1988. – 16 с.
5. Сидоренко С.І. Внутрішньомовний переклад: види та функції / С.І. Сидоренко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : зб. наук. праць. – № 13 (248). – Луганськ : Видавництво державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2012. – С. 221–231.
6. Сітко А.В. Відтворення комунікативної семантики англійських інтерогативних конструкцій у перекладі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.16 «Перекладознавство» / А.В. Сітко. – Одеса, 2011. – 19 с.
7. Струк І.В. Стратегії відтворення аномалій діалектного мовлення у перекладі (на матеріалі творів Марка Твена та їхніх перекладів українською та російською мовами) / І.В. Струк // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К. : Університет «Україна», 2015. – Вип. 30. – С. 83–89.
8. Чайка Л.В. Питальні висловлювання у комунікативному аспекті (на матеріалі англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Л.В. Чайка. – К. 1998. – 20 с.
9. Шабат-Савка С.Т. Функціональна транспозиція синтаксичних одиниць : Конспект лекцій / С.Т. Шабат-Савка. – Чернівці : Рута, 2001. – 48 с.
10. Шатуновский И.Б. Риторические вопросы как форма агрессивного речевого поведения / И.Б. Шатуновский // Агрессия в языке и речи. – М., 2004. – С. 19–37.
11. Шурма С.Г. Прагматичні та лінгвістичні риси політичної промови Микити Хрущова в україномовній періодиці / С.Г. Шурма // Рідний край : Альманах Полтавського національного педагогічного університету. – № 1 (34). – Полтава, 2016 – С. 90–94.
12. Sadock J.M. Toward a Linguistic Theory of Speech Acts / J.M. Sadock. – N.Y., San Francisco, London : Academic press, 1974. – 168 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

13. Brontë Ch. Jane Eyre / Ch. Brontë. – New York : Scholastic Inc. – 504 p.
14. Conan Doyle A. The Empty House / A. Conan Doyle. // Selected stories. – M. : Progress publ., 1965. – P. 60–73.
15. Wilde O. The Picture of Dorian Gray / O. Wilde. – Moscow : Jupiter-Inter, 2005. – 280 p.